

АДРАСАТЫ Ў ВЫДААННЯХ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ І ЯГО ПАСЛЯДОЎНІКАЎ

Вынаходніцтва кнігадрукавання стала адным з важных фактараў, якія ў XVI–XVII стст. істотна паўплывалі на развіццё культуры і пашырэнне асветы на славянскіх тэрыторыях. Вельмі хутка друкаваная кніга стала новым прадметам матэрыяльнай культуры, які дзякуючы сваёй масавасці, даступнасці і адноснай таннасці ператварыўся ў асноўны сродак духоўнага ўзбагачэння і крыніцу адукацыі тагачаснага грамадства.

Кнігадрукаванне на ўсходнеславянскіх землях у першую чаргу звязваецца з імем Францыска Скарыны. Перакладчык, пісьменнік, філосаф-мысліцель, гуманіст і асветнік, Скарына аказаў значны ўплыў на развіццё многіх сфер культуры. Творчасць славутага палачаніна стала прыкладам для дзейнасці цэлага шэрагу яго паслядоўнікаў: Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага, Кузьмы і Лявона Мамонічаў, Мялеція Смятрыцкага і іншых. Праца на ніве кнігадрукавання аб’ядноўвае гэтых розных паводле веравызнання і творчай накіраванасці асоб у адзін шэраг друкароў-асветнікаў. Тым не менш, нягледзячы на агульнасць задач, адрасаты выданняў і, адпаведна, функцыянальнае прызначэнне тэкстаў істотна адрозніваліся.

Паколькі большасць кірылічных друкаваных выданняў XVI–XVII стст. уяўлялі сабой стандартныя рэлігійныя тэксты, прызначаныя для набажэнства ў царкве альбо чытання дома, то пра канкрэтную адрасаванасць гэтых кніг можна меркаваць толькі са слоў саміх выдаўцоў. Такімі элементамі, якія фіксавалі аўтарскія думкі і з’яўляліся непасрэдным сродкам зносін з чытачом, былі часткі прадмоўна-пасляслоўнага комплексу. У. Г. Кароткі ў складзе гэтага комплексу вылучае эпіграму, прысвячэнне, прадмову і пасляслоўе [2, с. 8]. Эпіграмы і прысвячэнні вырашалі праблему ўзаемаадносін паміж выдаўцамі і мецэнатамі — фундатарамі, якія апекавалі асветнікаў, выдаткоўвалі сродкі на друкаванне або заказвалі выданне пэўных кніг. А элементамі, якія звязвалі трыяду аўтар–кніга–чытач, былі прадмовы і пасляслоўі.

Францыск Скарына паспеў выдаць 25 (гэта «Псалтыр», 22 кнігі Бібліі, «Малая падарожная кніжка» і «Апостал») з 27 падрыхтаваных кніг (кніга «Прарокаў» і «Параліпаменон» таксама былі перакладзены Скарынам, але па нейкай прычыне не выйшлі [4, с. 375]). І ў прадмове ці пасляслоўі амаль да кожнай з іх выдавец канстатаваў: «...казал есми тиснути книгу... рускым языком богу ко чти и людем посполитым к научению» [4, с. 29]. Ужо зыходзячы з гэтых радкоў, можна меркаваць пра ідэйную аснову і творчую скіраванасць дзейнасці Скарыны, характар якіх прадвызначыў той час, калі друкар жыў і працаваў.

У еўрапейскай гісторыі гэты перыяд вядомы як эпоха гуманізму. У цэнтры гуманістычнай этыкі знаходзіўся чалавек і праблема яго зямнога прызначэння, выхавання і маральнага ўдасканалення. Мастацтва і навука таго часу таксама арыентаваліся на чалавечую асобу, у выніку чаго ўзнік новы тып культуры, пераважна свецкай па сваім характары. Яшчэ адной выразнай асаблівасцю эпохі было імкненне да набывання і распаўсюджвання ведаў, адукацыі, цікавасць да нацыянальных моў, а таксама філалагічнае вывучэнне антычных і біблейскіх тэкстаў. З мэтай пашырэння асветы і маральнага ўдасканалення чалавека гуманісты і стваралі пераклады Бібліі, якая, працягваючы заставацца духоўнай кнігай, становіцца такім чынам яшчэ і свецкі актуальнай і цікавай.

Што датычыцца нашага земляка, то яго філасофска-эстэтычныя погляды ўяўлялі сабой своеасаблівы сінтэз сярэднявечна-хрысціянскіх і рэнесансна-гуманістычных ідэй. У аснове яго разумення свету ляжаў тэалагічны прынцып, таму традыцыйна друкар прысвяціў свае выданні ў першую чаргу «ко чти и к похвале створителю, спасителю, утешителю богу в троице единому» [3, с. 37]. Аднак пад уплывам адраджэнскага антрапацэнтрызму галоўнай каштоўнасцю Скарына лічыў чалавека, таму адрасаваў свае кнігі менавіта «людem», і пры гэтым канкрэтызаваў: «простым посполитым» [3, с. 37] — гэта значыць свецкім, мірскім, не духоўным асобам, што само па сабе было досыць незвычайным. Ужо ў адным з першых выданняў у «Предъсловию доктора Франциска Скорины с Полоцька во всю Бивлию рускаго языка» аўтар тлумачыў, што свяшчэнныя тэксты ўяўляюць сабой кнігі, «написаны... внутрь» [3, с. 8] — гэта значыць утрымліваюць сакральныя веды, спасцігнуць якія можа толькі духоўная асоба; але тут жа дадаваў, што «написаны теж и зовнутрь, понеже не только докторове а люди вченые в них разумеють, но всякий человек простой и посполитый, чтучи их или слушаючи, может поразумети, что ест потребно к душному спасению его» [3, с. 8–9]. Падкрэсліваючы ўнікальнасць біблейскіх твораў, друкар сцвярджаў, што чытаць, разумець, чэрпаць адтуль для сябе веды і духоўны спажытак могуць не толькі тэалагічна дасведчаныя людзі, але і свецкі чалавек: «... тако младенцем и людем простым ест наука, учителем же и людем мудрым — подивление. Яко река дивная мелка — по ней же агнецъ брести можетъ, а глубока — слон убо пливати мусить» [3, с. 9]. Такім чынам, як сапраўдны асветнік, арыентаваны на пашырэнне навукі і адукаванасці, выдавец лічыў Біблію той універсальнай кнігай, якая з'яўляецца крыніцай сакральных ведаў і таінстваў для царкоўнікаў, а сродкам пашырэння светапогляду, самаадукацыі і самаўдасканалення — для ўсіх астатніх людзей. І адрасаваў свае выданні Францыск Скарына не святым айцам, а ў першую чаргу «людem простым посполитым к пожитку и ко размножению добрых обычаев, абы, научившись мудрости, добре живучи на свете, милостивого бога хвалили» [3, с. 37]. У дачыненні да «Малой падарожнай кніжкі» можна адзначыць, што ўжо сам фармат выдання, зменшаны для зручнасці карыстання, і яго тып выразна сведчаць пра функцыянальную

прадвызначанасць кнігі. Такім чынам, Скарынавы выданні на той час былі з'явай неардынарнай, бо прызначаліся не для набажэнства і выкарыстання ў царкве, а менавіта для дамашняга чытання. Гэтым самым мысліцель, паводле выразу С. А. Падокшына, «абвясціў права індывіда на адносна незалежнае вытлумачэнне біблейскіх тэкстаў; вылучыў палажэнне аб здольнасці чалавека дасягнуць ідэалу пры дапамозе індывідуальных намаганняў, без царкоўнага асвятчэння; пастуліраваў неабмежаванае права чалавека на пазнанне і творчасць» [1, с. 23]. У гэтым думкі Скарыны былі сугучныя ідэям рэфарматараў, што наогул адмаўлялі пасрэдніцтва царквы ў зносінах чалавека з Богам. У «гусіцкай ерасі», як вядома, абвінавачвалі і самога Скарыну. Але прадмовы друкара настолькі верацярпімыя і нават надканфесійныя, што зыходзячы з іх тэкстаў наогул немагчыма адзначна сказаць, якія рэлігійныя прырытэты меў асветнік. Прысвячаючы кнігі ўсім «простым», свецкім людзям, Скарына сам не абмяжоўваў іх канфесійнай прыналежнасці. Наадварот, у шэрагу твораў («Предсловіе доктора Франциска Скорины с Полоцька во всю Бивлию рускаго языка», «Предсловіе доктора Франциска Скорины с Полоцька в книги “Суддзяў Израилевых”» і інш.) ён, звяртаючыся да патэнцыяльнага чытача, піша агульна «мы, хрестиане» [3, с. 11]. А ў прадмове да «Іаковлева соборнаго послания» аўтар, кротка пераказваючы змест кнігі, заўважае: «Іаков, апостол Иисус Христов, ... пишет сие послание ко всем верующим во Христа различными заповедьми, наставляя нас всех хрестиан» [3, с. 185]. Відавочна, падобныя мэты ставіў перад сабой і Францыск Скарына, калі наладжваў друкарскую справу.

Выдавецкую дзейнасць гуманіста-асветніка працягнулі прадстаўнікі пратэстанцкага веравучэння Сымон Будны і Васіль Цяпінскі. Рэфармацыя на нашых землях суіснавала адначасова з Адраджэннем, больш таго, як адзначае С. А. Падокшын, «ва ўсходнеславянскім рэгіёне мы маем справу з узаемапранікненнем Рэфармацыі і гуманізму» [1, с. 53]. Рэфарматары гэтак, як і Скарына, ставілі перад сабой асветніцкія мэты. Паколькі пратэстантызм быў вучэннем, арыентаваным на індывідуальную свядомасць чалавека, і сцвярджаў, што для спасціжэння боскай ісціны не патрэбна пасрэдніцтва царквы, то той крыніцай, дзе вернік шукаў сапраўдны змест адкрыцця і шлях да выратавання і вечнага жыцця, маглі быць толькі кнігі Свяшчэннага Пісання. Таму перад ідэолагамі і прапаведнікамі рэфармацыйнага руху паўставала задача зрабіць Біблію максімальна масавай і даступнай, што паспяхова можна было ажыццявіць з дапамогай кнігадрукавання. Аднак, сцвярджаючы прынцыпы рэлігійнай свабоды і індывідуальнага асэнсавання біблейскіх тэкстаў самім чалавекам, выдаўцы лічылі сваім абавязкам накіраваць яго думкі ў правільнае рэчышча, таму ў прадмовах да кніг не толькі тлумачылі і каментавалі незразумелыя для чытача месцы, але і закраналі пытанні, што значна выходзілі за межы зместу кнігі. Напрыклад, разважалі над праблемай узаемаадносін царквы і паствы, выказвалі непакой, выкліканы занябданнем

справдечных культурных і моўных традыцый. Гаворка з чытачом у гэтых выпадках прымала больш прыватны характар. Сымон Будны, Мацвей Кавячынскі і Лаўрэнцій Крышкоўскі ў прадмове да нясвіжскага «Катэхзіса» 1562 г. прызначалі сваю кнігу, як і Скарына, «...для простых людзей языка руского» [2, с. 24], але звярталіся да чытача непасрэдна і асабіста словамі «взлюбленный мой брате» [2, с. 28]; Васіль Цяпінскі ў прадмове да «Евангелля» адрасуе кнігу «побожным читолником» [2, с. 36], даволі па-свецку звяртаючыся да чытачоў «зацные панове» [2, с. 35].

Не менш цікавым уяўляецца і выданне заблудаўскага «Евангелля вучыцельнага» 1569 г. У прадмове, падпісанай імем самога Рыгора Аляксандравіча Хадкевіча, дзяржаўнага дзеяча і мецэната, гаворыцца, што адрасуецца кніга «на поучение христоименитым людем ко исправлению душевному и телесному» [2, с. 29]. Сутнасць гэтых слоў раскрываецца ніжэй, калі аўтар піша пра тое, што «в нынешний мятеж мира сего... крестьянстии людие новыми и различными учении в вѣре поколебашася и мнѣнием своим разсверепѣша и от единого согласія в вѣре живущих отвратишася» [2, с. 31]. Як вынікае з гэтых слоў, праваслаўнага князя непакоіла сітуацыя ўзрастаючай папулярнасці рэфармацыйных ідэй, падтрыманых на нашых землях ледзь не самымі ўплывовымі асобамі, а таксама множанне друкаваных кніг, што прыцягвалі на бок пратэстантаў усё большую колькасць вернікаў. Такім чынам, выданне заблудаўскага «Евангелля» было своеасаблівым адказам праваслаўных на распаўсюджанне на тэрыторыі ВКЛ пратэстанцкага веравучэння. У сваёй прадмове аўтар уздымае праблему адыходу людзей ад «ісціннай веры» і прысвячае выданне не праведным вернікам, але «заблудшым душам», гэта значыць перайшоўшым у пратэстантызм асобам: «...не пріидох призвати праведных, но грѣшных покаяніе. И не требуют здравіи врача, но болящии» [2, с. 31–32]. Аўтар прадмовы нібыта вядзе з будучымі чытачамі сардэчную размову, называючы апошніх «любиміи крестьянстии человекы» [2, с. 31] або «любиміи» [2, с. 32]. Падобныя звароты падкрэсліваюць новазапаветны дух прадмовы: пазбаўленая якіх-небудзь пагроз Богага пакарання няверным і прасякнутая пафасам любові і ўсёдаравання да тых, хто памыліўся, яна мякка, але пераканаўча запрашае адступнікаў вярнуцца да праваслаўнай веры.

На змену Адраджэнню і Рэфармацыі прыйшла эпоха Контррэфармацыі, вядомая ў айчынай гісторыі не толькі вяртаннем чалавека да цэласнага тэалагізаванага светапогляду, але і актыўным распаўсюджваннем каталіцызму. Створаны Папам Рымскім спецыяльна для змагання з рэфармацыйнымі плынямі, пры спрыяльным апекаванні вярхоўнай улады Рэчы Паспалітай, ордэн езуітаў настолькі хутка пачаў пашыраць сферы свайго ўплыву, што ў недалёкім часе фронт процістаяння праваслаўных і каталікоў з пратэстантамі радыкальна перамясціўся, развёўшы па розных бакі царкву і касцёл. Узнікненне ўніяцтва і пераход у новае веравызнанне часткі праваслаўнага духавенства на чале з мітрапалітам Рагозам яшчэ больш абвастрылі абстаноўку. Старонкі

літаратурных твораў становяцца форумам для прапаганды тэалагічных ідэй, што дае пачатак гарачай рэлігійнай палеміцы. З гэтага часу тэксты прадмоў да богаслужбовых кніг набываюць заостранасць, асноўнай мэтай выдання для друкароў становіцца не асвета, а доказ і абгрунтаванне правільнасці і ісціннасці сваёй веры. Для гэтых твораў абагульнены зворот да ўсіх хрысціян быў, зразумела, непрымальным, таму ў «Апокрисисе» Хрыстафор Філалет адрасатам падкрэслена называе «греческое релѣи люди» [2, с. 49] і звяртаецца да чытача не інакш, як «чительнику ласкавый» [2, с. 47]. Для выданняў брацкіх друкарняў («Книга Нового Завѣта» 1611 г., «Діоптра» 1612 г., «Анфологион» 1613 г., «Новый Завѣт» 1623 г.) характэрным з’яўляецца этыкетны зворот «взлюбленныи о Христе́ братія и честныи господіе!» [2, с. 58, 63, 64]. Акрамя таго ў прадмове да «Діоптры» знаходзім таксама выразы «вожденнѣйшій читателю» і «любовный читателю» [2, с. 61–62], а ў віленскім «Новым Завѣте» 1623 г., напрыклад, «чительнику ласкавый» [2, с. 88]. Манахі Куцеінскага манастыра, пускаючы ў свет «Гісторію», ў першую чаргу адрасавалі сваю кнігу «благочестивому и набожному» праваслаўнаму чытачу [2, с. 92], хаця з’яўлялася яна, па сутнасці, своеасаблівым адказам на аднайменнае выданне Пятра Скаргі — аднаго з ініцыятараў Берасцейскай уніі.

Прааналізаваўшы прадмовы да друкаваных кніг XVI — першай паловы XVII ст., можна прыйсці да высновы, што выбар адрасата знаходзіўся ў прамой залежнасці ад гісторыка-палітычных і культурных умоў развіцця грамадства. У сваіх прадмовах Францыск Скарына ставіў перад сабой перш за ўсё асветніцкія, а не багаслоўскія мэты, а Біблія разглядалася ім не столькі як рэлігійная кніга, колькі як крыніца ведаў, падручнік для вывучэння «сямі вольных мастацтваў», дарадчык у канкрэтных жыццёвых сітуацыях, аснова для этычнага і эстэтычнага самавыхавання асобы. Таму адрасат аўтарам мысліцца надзвычай шырока і абагульнена: усе хрысціяне, «посполитый люд», «братия... русь» [3, с. 77]. Перад рэфарматарамі паўставалі іншыя задачы. У сваіх выданнях яны рыхтавалі глебу для ўзрошчвання новай паствы, якая магла б папоўніць іх пратэстанцкія шэрагі. Таму ў прадмовах Буднага і Цяпінскага маюць месца больш блізкія да адрасата, індывідуалізаваныя звароты, пачынаючыся даволі нейтральнымі «защные панове» і «побожным читолником» у Цяпінскага і заканчваючыся такім асабістым заклікам Буднага, як «взлюбленный мой брате». Эпоха Контррэфармацыі, якая прымусіла праваслаўных (кім пераважна і былі выдаўцы і чытачы кірылічных кніг) з’яднацца перад пагрозай акаталічвання, унесла свае карэктывы ў размову выдаўца з чытачом, таму, звяртаючыся да адрасата, аўтары прадмоў імкнуліся выклікаць у таго пачуццё духоўнай блізкасці і канфесійнай роднасці і выкарыстоўвалі звароты «взлюбленныи о Христе́ братія и честныи господіе!», «любовный читателю», «христианине милый» [2, с. 84] і падобныя. Пры гэтым трэба адзначыць, што з часам змянялася не толькі адрасаванасць тэкстаў, але і сам жанр прадмовы, які ўзнік ва ўсходнеславянскай рукапіснай літаратуры X–XII стст., аднак шы-

рокае распаўсюджанне атрымаў менавіта ў творчасці Францыска Скарыны. Асветнік, выкарыстаўшы вопыт айчыннай і заходнееўрапейскай літаратуры, увёў прадмову ў шырокае выкарыстанне, пашырыў яе функцыі. Цяпер тут знаходзіла сваё месца не толькі аўтарская інтэрпрэтацыя зместу кніг, але і адлюстраванне светапогляду выдаўца. Стаўшы папулярнай у друкаванай кірылічнай кнізе XVI ст., прадмова эвалюцыянавала. Таму, усё больш адрываючыся ад зместу твора, які адкрывалі, прадмовы да кніг пачатку XVII ст. набліжаюцца да рэлігійна-палемічных трактатаў, ператвараюцца ў сродак ідэалагічнай барацьбы.

Літаратура

1. Падокшын, С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага / С. А. Падокшын; пад рэд. А. С. Майхровіча. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990. — 285 с.: іл.
2. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / уклад., уступ. арт. і камент. У. Г. Кароткага. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 309 с.: іл.
3. Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. / Беларус. Сав. Энцыклапедыя; рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелСЭ, 1988. — 608 с.: іл.
4. Чапко, В. У. Кнігавыдавецкая дзейнасць Ф. Скарыны / В. У. Чапко // Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. / Беларус. Сав. Энцыклапедыя; рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелСЭ, 1988. — С. 375–376.